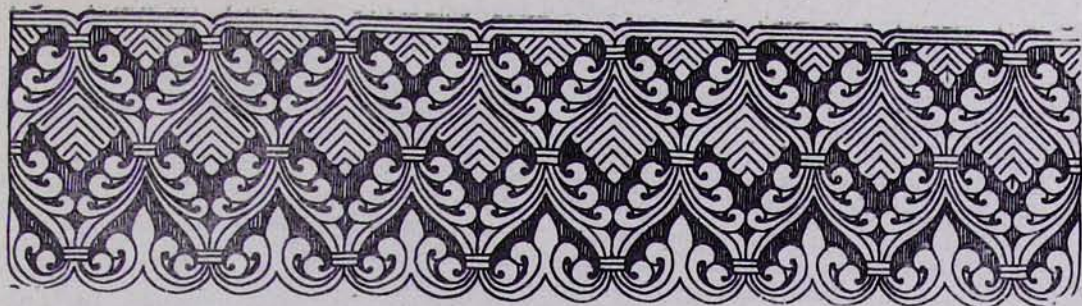

Ա.Ա. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ՍԱՆԱՀԻՆ ԵՎ ՀԱՂՊԱՏԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(Այդ հաստատությունների հիմնադրման 1000-ամյակի առթիվ)

Հեռավոր ժամանակներից Անդրկովկասում, Ասիայի և Եվրոպայի սահմանի վրա, ընկած էր բավականին ընդարձակ մի աշխարհ՝ պատմական Հայաստանը։ Իր անկախության դարերում այն համարվում էր ժամանակի քաղաքակիրթ և հզոր պետություններից մեկը, իսկ նվաճված տարիներին՝ մաքառումներով և թագավորություններով հղի մի վտանգ՝ բոլոր իշխողների համար։ Բավական էր, որ հանգամանքները ներեին, և նա նորից ոտքի կկանգներ իր ողջ մեծությամբ և ստեղծագործական բնատուր հանճարով։ Դրա փայլուն ապացույցներից մեկն էր հայոց Բագրատունյաց թագավորության ծնունդն ու հերոսական պատմությունը։ Մեծ չէր նրա գոյատևման շրջանը. ընդամենը երկու դար, այն էլ հաճախակի բռնկվող պատերազմական գործողություններով լի. բայց մեծ եղավ նրա թողած ազդեցությունը ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև ողջ մարդկության պատմության մատյանում։ Աղթամարն ու Անի, Հաղպատն ու Սանահինը, Գրիգոր Նարեկացին ու Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Սարկավագն ու Մխիթար Գոշը, «Սասունցի Դավիթ» էպոսն ու մեր բարձրարվեստ հայրենները բավական էին հայ ժողովրդին դասելու իր ժամանակի ամենաառաջավոր երկրների շարքը։ Իսկ եթե հիշենք նաև Կիլիկյան Հայաստանի ծնունդն ու ծաղկումը, նրա քաղաքներն ու տաճարները, բերդերն ու ամրոցները, ինչպես նաև աշխարհին պարզված նրա տիտանների՝ Ներսես Շնորհալյուն և Թորոս Ռոսլինին, Ներսես Լամբրոնացուն ու Վարդան Այգեկցուն, ապա պատկերն ավելի պարզ կլինի, որովհետև այդ թագավորությունը Բագրատունիների ռազմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտե-

սական, կրթա-մշակութային կյանքի գոյատևման մի նորորակ բռնկումն էր՝ Միջերկրական ծովի բարձրադիր ափերին։

Հայ ժողովրդի հոգևոր հարստություններին քաջատեղյակ ոռոս գիտնական Վ. Բրյուսովը, խոսելով Բագրատունիների ժամանակաշրջանի գիտության և գրականության զարգացման աստիճանի մասին, գրում է.

«Այդ դարաշրջանի ստեղծագործությունները վկայում են, որ հայ գիտնականների իմացությունների մակարդակը 10—11-րդ դդ. ոչնչով պակաս չէր նրանց եվրոպացի զբոսակիցներից»։ «Բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ Բագրատունիների ժամանակաշրջանում կրթության միջին մակարդակը Հայաստանում եվրոպական այն ժամանակվա մի քանի երկրներից բավականաչափ բարձր էր»։ Ստեղծված գրական արտադրանքը՝ այն ժամանակվա բանաստեղծությունը, արդեն բովանդակում է հաջորդ դարերի փառքամ ծաղկումի առումները և մի շարք առումներով մնում է չգերազանցված»¹։

Բագրատունիների թագավորության անդրանիկ քայլը եղավ որոնել Արտաշեսյան և Արշակունի թագավորների ազգաբանական ու պետական սահմանները։ Գեթ հյուսիսում դա նրանց հաջողվեց։ Հիշենք Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունը հայոց Սմբատ Առաջինի տիրությունների մասին. «Եւ այսպէս, ձգտեալ անեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարևմտից հիւսիսոյ մինչև ցկարնոյ քաղաք, և անդի ևս քան զՎդարշու՝ քերեալ մինչև առ ափն ծովուն մեծի, և մինչև

¹ В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940, стр. 87.

ցաահմանն Եգերացոց և մինչև ցաոորոս մեծի լերինն Կովկասու, գԳուգարացիս և գԾաւարս մինչև ցԴոտն Ալանաց»²:

Բագրատունիների թագավորությունն իր քաղաքական և տնտեսական խնդիրներից բացի, հատուկ ուշադրություն նվիրեց նաև երկրի կրթական, լուսավորական և առհասարակ մշակութային հարցերին: Մաշտոցյան դպրության հաղածական ավանդները, որ թիկունքում ունենին 5-րդ դարի ոսկեդարի դպրությունը, մտան զարգացման նոր հունի մեջ:

Բագրատունյաց թագավորական տան նախաձեռնություններից մեկը, և թերևս ամենաարդյունավետը, եղավ Սանահին և Հաղպատ մենաստանների ստեղծումը: Անշուշտ, դրանք կենտրոններ էին, ուր պիտի հոգացվեին ժամանակի կրոնական պետքերը, բայց դրանք միաժամանակ այդ օրերի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններն էին:

Պատկերավոր մտածած լինելու համար եթե թույլ տանք մեզ 9—13-րդ դարերը պատկերացնել համատարած գիշերվա սեփությանը, ապա այդ խավարը փարատող ամենահզոր ջահերը կտեսնենք հաղպատ-սանահինյան բարձունքներում, հետո նաև՝ նրանց լծակից Նոր Գետիկում, մեկ էլ՝ հեռավոր Կիլիկիայում: Այստեղից հասկանալի է, թե որքան մեծ դեր ու ճակատագրական անելիքներ էին վիճակված մայր հայրենիքի այդ սրբազան օջախներից: Այդտեղ, այդ լեռնագագաթներին մի կողմից մարմնավորվում էին հայ ժողովրդի ճարտարապետական փայլուն կարողությունները, քանդակագործական բարձրաճաշակ արվեստը, իսկ մյուս կողմից՝ ծաղկում էին գրչության, մանրանկարչության և մանավանդ գիտության, գեղարվեստական գրականության, մանկավարժական ուսումնառության բնագավառները: Հիրավի, հոգևոր սննդի լուսավոր աղբյուրներ, որոնք դարեր շարունակ ոռոգեցին հայ միտքն ու մշակույթը:

*
* *

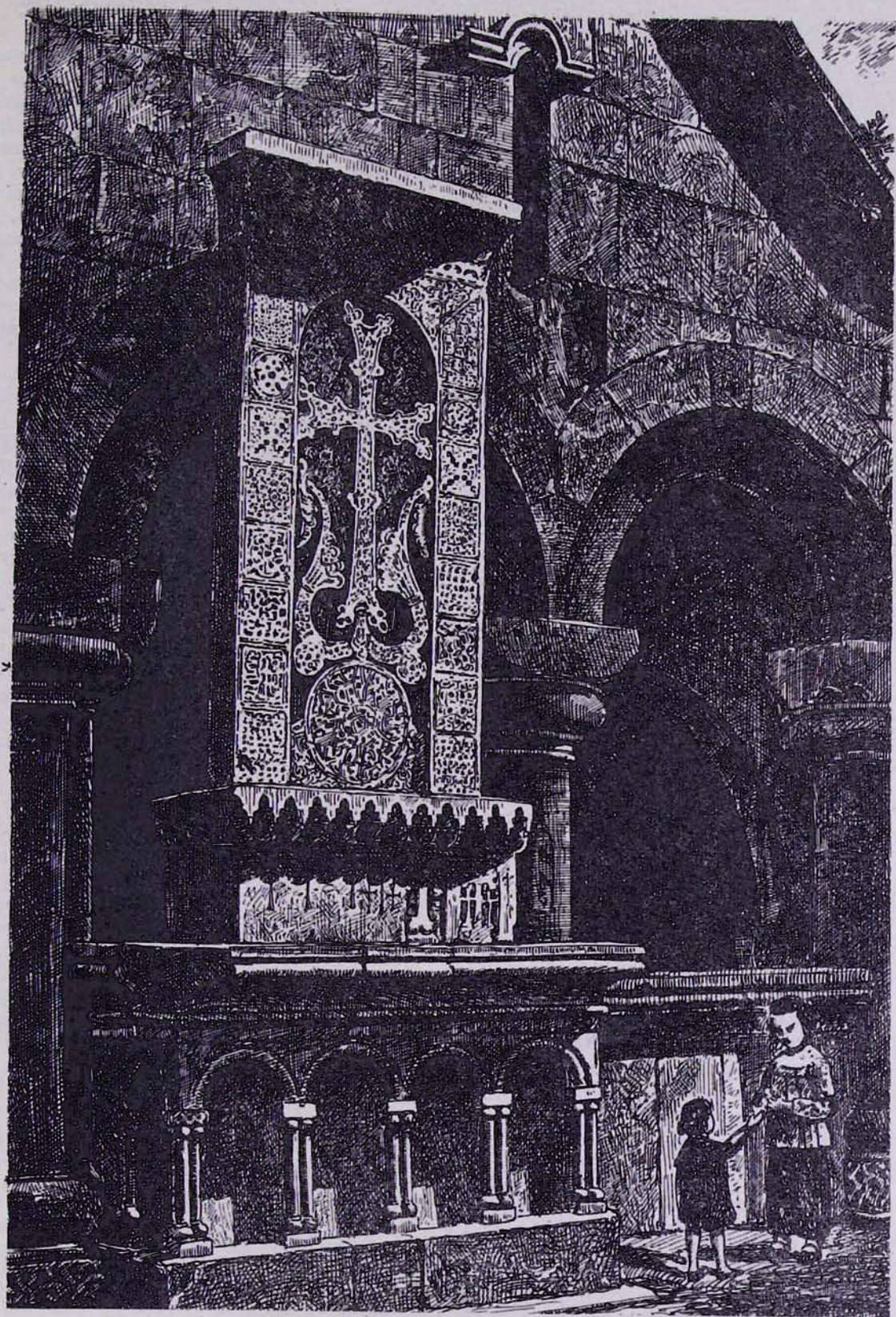
Հայ կնոջ անունը հաճախ է հնչել մեր կյանքի ճակատագրական, ինչպես և առօրյա իրադարձություններում: Սանահինն ու Հաղպատն էլ կանացի նախաձեռնության արգասիք հանդիսացան: Բագրատունյաց Աշոտ Նորորդ կամ Ողորմած թագավորի ուսումնասեր կինը՝ Խոսրովանուշ թագուհին

էր այս անգամ, որ միտք հղացավ Հայոց աշխարհին իր պարգևած երկու արքայազուն զավակների՝ Սմբատի և Գուրգենի արևշատության համար կերտել երկու անգուսկան կոթողներ՝ Սանահինի և Հաղպատի աստվածամերձ բարձունքներում: Բարեբախտ զուգահեյությունը նույն ժամանակաշրջանում Տրդատ ճարտարապետը, որի հանձնարով էլ, ըստ որոշ տվյալների, մարմնավորվեցին Խոսրովանուշ թագուհու երազանքները:

Սանահինը հիմնադրվեց 967, իսկ Հաղպատը՝ 977 թվականին: Ծուռով այնտեղ հավաքվեցին կես հազարից ավելի մտավորականներ, հոգևորականներ, ճգնավորներ, որպեսզի ոչ միայն աղոթքով ու ճգնությամբ, այլև մտքի ու արվեստի նորակերտ հրաշալիքներով իսկապես հավերժացնեին Բագրատունյաց տոհմի և նրանց ծնող սերունդների հիշատակը:

Այդտեղ, Սանահինի և Հաղպատի կրթօջախներում իրենց մեծահարուստ գիտելիքներն ի սպաս դրին հայ դպրության զարգացման գործին այնպիսի խոշոր դեմքեր, ինչպիսիքներից են Դիոսկորոս կաթողիկոսը, Անանիա Սանահինեցին, Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Սարկավազը, Գրիգոր Տուտերդին և ուրիշներ: Մինչև հիմա էլ Սանահինի հոյակապ կառույցների մեջ կանգուն է «Մագիստրոսի ճեմարանը», որտեղ դասավանդել է հայ իրականության այն ժամանակվա ամենամեծ մտածողը՝ Գրիգոր Մագիստրոսը: Վերջինիս թոթերից և բանաստեղծություններից մեր առաջ հառնում է դեռևս իր ամբողջական գնահատությանն անասող փիլիսոփան, լեզվաբանը, քերականը, թարգմանիչը, բանաստեղծը, աստվածաբանը, մանկավարժը, տեսաբանը, ինչպես նաև զորականն ու զորավարը: Այդ նա էր, որ ճիշտ գնահատելով պատմական դեպքերի զարգացումը, նկատում էր, թե հայ գրերի գյուտից հետո, սեփական պետության բացակայության պատճառով, գրի և դպրության սթանդեյի գյուտը դարձավ լոկ հոգևոր բնագավառի մենաշնորհը: Այժմ, ասում էր նա, երբ սեփական թագավորություն վերատեղծված է, պետք է զարկ տալ աշխարհիկ մանկակրթությանը, նկատի ունենալով պետության և ժողովրդի անմիջական շահերը դրանորդ գիտության և գրականության ստեղծման անհրաժեշտությունը: Դա արդեն մշակույթի աշխարհականացման մեծ երեկույթի տեսությունն էր՝ մշակված Անի-Բջնի-Հաղպատ-Սանահին շառավիղով գործող Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից: Այդ նա էր, որ մոռացության փոշուց դուրս քաշեց Անա-

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 161:

Մանանին. Նախագաղթի առջևի խաչքարը

(Նկարիչ՝ Գր. Ավագյան)

նիս Ժիրակացու գիտական և մանկավարժական աշխատությունները՝ պահանջելով պատշաճ վերաբերմունք։ Նրա գրչի տակ էր նաև, որ ծնվեց հայրենասիրական և աշխարհիկ բովանդակությամբ գրված առաջին կանոնավոր բարձրավետ բանաստեղծությունը։ Այստեղ նա, դիմելով ժամանակի երիտասարդությանը, մի կողմից կոչ է անում՝ ելնել երկիր մտած և «Արարատեանն գագաթ» պղծելու եկած թշնամու դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ համանման բանաստեղծություններ գրելու արվեստը սովորել։ Ահա այդ հազվադեպ, իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծությունից մի նմուշ, ուր նա գեներ է կոչում ընթերցողին.

Աղէ՛, գինեա՛, գինուորեա՛, ապտագինեա՛, դու վառեա՛...
Արդ, միլարեայն դու պնդեա՛, զլայնալիճ հայրենին,
Ջերեքթեանն մխեա՛, յառաջ մատիր և քաղեա՛,
Այս քեզ Բէլայն հաս հանդէս և թորգոմեանն Հայկա՛...³

Որքա՛ն աշխարհիկ բանաստեղծական մտածողություն. բավական է այս տողերը թարգմանել աշխարհաբար, և կատարվի ժամանակակից բանաստեղծություն:

Իր նամակներից մեկում նա, արդեն շատ հեռվից, Միջագետքից, կարոտով և արտասվալից հառաչանքով դիմում է Սանահին իր ծանոթներին, ընկերներին՝ «Ցիշելով զհայրական ծերոցդ ծայրագունից խնամա առ մեզ և խրատ և ողորմութեամբ բարեկարգութիւնս, և գերիտասարդացն, որք ի վարժարանս, հոնտորական և երաժշտական զնոցայն զմտաւ ածեալ հանդէս և զմրցումն և զգեղեցիկ մոլութիւնս և զմանկանցն սաղմոսերգութիւնս քաղցրաճառութեամբ վերառեցեալ, որ գրեթէ պետութեանցն և բոլորն երկնային դասու և զօրութեանց գերակատար գտեալք»⁴: Այս ուշագրաւ տողերում նա Սանահին ուսումնառության, երգասացության, երաժշտության և գիտական մրցահանդեսների մակարդակը բարձր է դասում անգամ երեվակայնվածից:

Անհրաժեշտ էր լինի այս նամակից հիշել նաև այն տողերը, ուր նկարագրվում է, թե ինչպէս են ապրել տեղի ճգնաժամները: Նրանք «ի մորթոց փայտից զգեստաւորեալ... խոտովք վայրենի շատացեալք. և ո-

մանց մաշկեօք միայն և առանց պարեգօտի և զգեստո՛ գտապ ամարայնոյ և զասունամանեացն... ձմերայնոյ... տոլո և ծարաւո համբերեալք»: Նա պատմում է, որ շատերն էլ, ճիշտ է, կրում էին զգեստ, բայց տակից հագնում էին այծի մորթոց կարկատած, չորացած կշկոտութեւր, որոնց ատամնաւոր չոր եզրերը, ժամանակի ընթացքում, կտրատում էին որովայնի մաշկը և պատճառում «տենչալի» մահ: Գրիգոր Մագիստրոսը հիշում է իր տեսածներից մեկին, որը ձիու ձարից և անասունների պոչերի մազից խիստ ծանր քուրձ էր պատրաստել՝ կոշտ ու կոպիտ հանգուցներով, իսկ ոտքերին ու ձեռքերին՝ «տոնակապանս երկաթիս և շղթայս և ձեռնակապանս և կանդիրս... Ծանրութիւն երկաթոյն և թոռային էր լտերս Ծ և Խ» (140, շուրջ 45—50 կգր.)։ «Ի տերևոց ցաքոյ և ի կորգաց հիւնից աղացեալ թրէին. յարեգակնային տապոյն արարեալ բլիթս. և այն իսկ էր նոցա կերակուր և ոչ հաց. այլ ամենևին չոր, բայց միայն եթէ թթուիկ յեթերորդում ատուրն. և մերկք և բոկանիք և ամենայն գիշեր սաղմոսերգութեամբ...»⁵: Հետաքրքրական է նաև նրանց առողջության վիճակը. «Զօրութեամբն Աստուծոյ ոչ հիւանդացեալք, այլ քաջողութեամբ իւրոյ զակն ի մարմնի բոլոր Արամեանս գտեալք»⁶: Այսինքն, նրանք ողջ հայ ժողովրդի ամենատոկոջ մարդիկն էին:

Նման կենսագրություն է ունեցել նաև հռոչակավոր գիտնական և բանաստեղծ Հովհաննես Սարկավագը: Հաղպատի գրիչներից մեկը, հիշելով նրա շիրիմը, գրում է. «Սարկավագի վարդապետի... և թեփակեր ճգնաւորի սուրբ շիրմիս»⁷: Այս սնունդ-թեփը՝ հոնի կորիզի և ցաքվի տերևի փոշեբլիթն է՝ եփված արեւի տակ: Այդ նույն Հովհաննես Սարկավագն էր, որ մի քանի օր պատահաբար փակված էր մնացել Հաղպատի վանքի գրատանը: Երբ մի օր դուռը բացելով զարմացած հարցրել են, թե ինչո՞վ է սնվել, նա ցույց է տվել գրապահոցի հին ձեռագրերը՝ ասելով: «Այդ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայստակ»⁸:

Եվ այս Հովհաննես Սարկավագն էր, որ հաղպատ-սանահինյան լեռնաստանների գագաթներին երկնեց իր մեծահռչակ մաթեմատիկական, տոմարագիտական, պատմա-

³ Անդ, էջ 188:

⁴ Անդ, էջ 189:

⁷ Լ. Խաչիկյան, Հիշատակարաններ, Ժե դար, Ա, էջ 414:

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, 1961:

³ Կ. Կոստանյանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, 1910, էջ 284:

⁴ Անդ, էջ 186—187:

կան, մեկնողական երկերը, հոգեշունչ աղոթքները և մանավանդ «Առ ձագն...» խոհական, դրամատիկական երկարաշունչ քերթվածը: Այս քերթվածում տեսական ծանրակշիռ իմացությունների տեսակետից, առաջին անգամ, քննվում և լուծվում է միջնադարի ամենամեծ հարցը՝ բնության և դոգմատիզմի հարաբերության խնդիրը, և այն՝ հոգուտ բնության: Տեսություն, որը ժամանակի համաշխարհային մտածողության ամենպոսականոր կետերից մեկն է: Այստեղ էր, որ ծնվեց նրա մյուս հանճարեղ միտքը, որով տեսության և փորձի հարաբերության մեջ առաջնությունը տրվում էր փորձին:

Անձնության գիտությանը, մանկավարժությանը և փիլիսոփայությանը նվիրված Հովհաննես Սարկավագի «դպրոցին» մեջ էր, որ առաջին անգամ, — առում է հայագետ Արշակ Ալպոյանյանը, — հնչեց բացատրությունը **նոր մեթոդի** մը, որ իր ժամանակին 4—5 հարյուր տարի վերջ Պեդրոնի և Տեգարդի կարող գրիչներուն տակ բանաձևված, առաջադիմության գործիք և արդյունաշատ նոր ազդակ մը պիտի ըլլար»⁹:

Ծանր օրեր տեսան Սանահինն ու Հաղպատը, Անին ու Հայաստանը: Հունական հալածանքներին հաջորդեցին սելջուկյան ավերածությունները, քարոքանք անող տեղահանությունները: Հովհաննես Սարկավագն իր աղոթախցից երկերի անհունին նայեց և մրմնջաց.

Տէ՛ր, տեսանես զվարատումն երանոց աղանեաց քոց՝ յորսորդաց չարաց,
Տեսանես զգահալիծութիւն հօտի քո՝ ի
զագանաց շաղկակեաց,
Մի՛ անփոյոջ առներ, աղաչեմք,
Այլ հալածես՝... ի վերայ մեր յարձակմունքս...¹⁰

Սրանք են մայր հայրենիքում ծնված այդ օրերի բանաստեղծության հայրենասիրական ջերմ տողերը, և դրանց բնօրրանը Հաղպատն է:

*
*

Հաղպատ-սանահինյան մենաստանները դարեր շարունակ եղել են ոչ միայն գիտության, կրթության, լուսավորության տարածման խոշոր կենտրոններ, այլև դրանցից անբաժան՝ գրչության ու մանրանկարչության զարգացման վիթխարի օջախներ:

Այստեղ էր, որ, աստիճանաբար, նվիրատվությունների, ընդօրինակությունների և շարադրանքների եղանակով հավաքվեցին մեծ քանակությամբ ձեռագրեր՝ պահանջ առաջացնելով, որ ստեղծվեին նաև հատուկ գրատուն-գրապահոցներ թե՛ մեկում և թե՛ մյուսում:

Անշուշտ, միայն ճգնափորական կյանքի ու հոգևոր կոչումի նվիրված մարդկանց ջանքերով չէր, որ աճում էին ձեռագրերն այստեղ: Նրանց թիկունքում կանգնած էին ժամանակի կարող մեծատունները և ժողովուրդը, որոնք արժեքավոր նվիրաբերություններ էին կատարում և՛ վանական հաստատությունների և առհասարակ, և՛ գրատուն-գրապահոցներին: Հասկանալի է, որ դա միայն վանքի կարիքների համար չէր, այլ նաև գրչական պարագաներ հալթալթելու և տարբեր վայրերում ընդօրինակություններ պատվիրելու, գնումներ կատարելու համար: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Հաղպատ-Սանահինը ոչ միայն, եթե կարելի է ասել, «արտահանում» էին ձեռագրեր, այլև «ներմուծում»՝ հավասարակշռելով իրենց և մյուս օջախների պահանջն ու առաջարկը: Հայտնի է, օրինակ, որ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը (12-րդ դար) Կիլիկիայից դիմում էր Հաղպատ-Սանահին միաբաններին (օրինակ՝ Գրիգոր Տոստերդուն), խնդրելով «մաշկալաթ» (պսիքն մագաղաթ) հին գրքեր: Հայտնի է նաև, որ Ղրիմում, Երուսաղեմում, Կիլիկիայում և այլուր գրվում էին ձեռագրեր՝ Հաղպատի և Սանահինի համար:

Թե որքան ձեռագրեր են ծնվել Հաղպատում և Սանահնում, ստույգ տվյալներ չունենք: Խոսքը վերաբերում է լոկ պահպանվածին, իսկ պահպանվածը շատ չնչին մասն է ընդհանուր ամբողջության: Ոչ լրիվ տեղեկությունների համաձայն այժմ Հաղպատում գրված ձեռագրերից փրկվածների թիվը հասնում է ընդամենը չորս տասնյակի, իսկ Սանահինից փրկվածներինը՝ երեք տասնյակի¹¹: Ի՞նչ եղավ մնացածը: Ծանր ճակատագիր էր վիճակված գրչական այդ մեծ հարստությանը: Դեռ վաղ ժամանակներում վանական միաբանները, օտար ապաստանություններից փրկելու նպատակով, ձեռագրերը տեղափոխում են մոտակա անդնդախոր ձորի անմատչելի քարայրները:

Թե ինչպիսի նվիրվածություն և անձնագոհություն են ցուցաբերել սանահինեցիներն ու հաղպատցիները ազգային այդ սրբություն-

⁹ Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ դպրոցի, Գաբրիել, 1947, էջ 270:

¹⁰ «Սուփեք հայկական», 1854, ԺԷ, էջ 34:

¹¹ Այս տվյալներն առնված են Ա. Մաթևոսյանի «Հայկական գրչական կենտրոններ» մեծարժեք քարտարանից (Մատենադարան):

ները պահպանելու համար, կարելի է պատկերացնել հետևյալ օրինակով: Սանահինի հոշակավոր ալանդամատյանում («Քոթոկ») կարողում ենք. «Իսկ ի ժամանակս աւարէն բռնատրացն ջաղապայիցն եկեալ ի ձորն Ստորդեաց վասն աւերելոյ վանորէիցն Հաղպատու և Սանահնայ և Կամուրջերացն քանդելոյ, ի նոյն զաւրացն յիսնապետ մի առաջ գնացեալ հասեալ Սանահին, ի այն տեղն, որ երեք կրանատրք և երկոտաւան սարկաւագունք վանից անաթն, սուրբ նշանք և ըզգետք տարեալ ի արևմտեան կողմն պահեալ և եկեալ պատահեալ ի մէջ տափին անաւրէն զաւրացն. բազում նեղութիւն ետուն, թէ սրբութեանց տեղիսն նշանց տան, և միաբանքն ոչ կամեցան զսրբութիւն գերի տալ, և անաւրէնքն սուր եղեալ նահատակեցին երեք կրանատրքն և երկոտաւան սարկաւագ: Եւ յետոյ առաջնորդք երեք խաչ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանացն, որ մինչև ցայժմ ապի երեք խաչ...»¹²:

Փաստերից երևում է, որ Հաղպատ-Սանահինի քարայրներում ձեռագրեր և հարբատություններ են պահպանվել ոչ թե օրերով, ամիսներով, տարիներով, այլ դարերով: Դեռ հունալի օրերի չհասած և պահուստները ետ չբերած՝ տեղացիները, նորանոր աղետների պատճառով, դրսում կուտակված հետազայի հարստություններն ու ձեռագրերը տարել և պահել են ուրիշ քարայրներում: Եթե հայտնի է, որ սելջուկ-թաթարական արշավանքների ժամանակ է տեղի ունեցել ձեռագրերի հիմնական հավաքածուի տեղափոխությունը, ապա մեր Մատենադարանում գտնվող Սանահինի ավանդամատյանը, վկայում է, որ ինքը քարայր է մեկնել 18-րդ դարում, որովհետեւ ինքը ծնված է 17-րդ դարում: Այդ մատյանը քարայրից դուրս է բերվել 18-րդ դարի վերջերին և այդ մասին ունի հատուկ հիշատակարան: Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուշյանը գրում է, թե ինչպես ինքը գալով Սանահին՝ առաքում է «զՍանահինեցի Մուրատենց Առաքել վարդապետն վասն որոնելոյ գրեացն, ի յայրս նորին բացեալ յԱջառաց յայն ընդ բազում գրեանց և զանկարաց գրեալ էր և այս Բեթթոկ գիրքս, որ ունի զօրինակ ամենայն հարկաւոր թղթոցն նոյն վանիցն»¹³: Ստանալով այդ ձեռագիրը՝ նա վերստին նվիրում է Սանահինի վանքին, որտեղից և այն հետո տեղափոխվում է Թիֆլիս, ապա գալիս Մատենադարան:

Որ, իրոք, դրսի աշխարհում, այսինքն՝ Հաղպատ-Սանահինի մենաստաններում նո-

րից կուտակվել էին ձեռագրեր, այդ մասին է վկայում նաև Սանահինի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը 17-րդ դարի կեսերին՝ գրելով. «Եւ ... Սարգիս եպիսկոպոս... նստաք ի յաթոնս Սանահինի...»: Ապա նա պատմում է իր մեծամեծ շինարարական, բարենորոգչական աշխատանքների մասին, այդ թվում նաև ձեռագրերի գնման և նորոգման. «Եւ Մովսէս գիրք, (իմա՝ Մովսէս Խորենացի), Յովաննէս գիրք (իմա՝ Հովհ. Դրասխանակերտցի), Միխայել գիրք (Միքայել Ասորի), Վարդան (Արևելցի), Ստեփաննոս (Օրբելյան), Ռըստակէս (Լաստիվերցի), Կիրակոս (Գանձակեցի) և գիրք, և կանոնք, անտարանի լուծմունք, շարակնոց, աղթարացոյց գնեցի... և ետու Ս. Աստուածածնի դասն վախմ, և այլ բուն սաղմոսարան, և այլ ժամագիրք գնեցի, և այլ՝ հին գրեանք նորոգել ետու, որ ոչ գոյ համար»¹⁴:

Նույն դարի երկրորդ կեսի մասին կա տեղեկություն, որի համաձայն Հաղպատում Միխայր իշխանը հանդիպում է բազմաթիվ ձեռագրերի. «Գտանք,—ասում է պատմիչ Հովհաննէս Դրիմեցին,—գերկոսին վերնախորանս սուրբ Գրիգոր եկեղեցւոյ լի անհամար գրչագիր և երկաթագիր հնագոյն մատեանք, նոյնպէս և զշորեային խորանս միջնայարկի զանգակատան»¹⁵:

Հաղպատ-Սանահինի քարայր-պահոցների մասին ուշագրավ տեղեկություն է թողել վրաց Վախուշտի արքայազնը իր «Վրաստանի աշխարհագրության» մէջ: Ի միջի այլոց, նա այն սխալ պատկերացումն է ունեցել, թե «Հաղպատը և Սանահինը կառուցվել են վրաց թագավորների կողմից», որոնցից իբր թե հետագայում անցել է հայերին: Գալով ձեռագրերի պահոցներին՝ նա գրում է. «Այստեղ, բարձր ժայռի մէջ գտնվում են բազմաթիվ այրեր, իսկ նրանց մէջ պահպանվում են մեծ թվով հին ձեռագրեր, որոնք սակայն չեն կարող օգտագործվել, որովհետեւ անհնար է մարդուն հասնել այդ քարայրները»¹⁶:

Վախուշտին, որ գրել է այս տողերը, հավաստում է, որ մինչև 18-րդ դարի առաջին կեսը քարայր-պահոցներն անձեռնմխելի են եղել:

Բայց ահա գտնվում են մարդիկ, որոնք կարողանում են թափանցել այդ անմատչելի քարայրները և այնտեղից հանել ձեռագրերն

¹² Ձև. № 3031, թերթ 117ա:

¹³ Անդ, թերթ 1բ:

¹⁴ Ձև. № 8150, թերթ 31ա—32բ:

¹⁵ Հովհ. Դրիմեցի, Պատմութիւն հոշակավոր վանից Հաղպատայ ա. Նշանին, Վիկնա, 1965, էջ 120—121:

¹⁶ Вахушти, География Грузии, Тифлис, 1904, стр. 33.

ու այլ հարստությունները: Այդ մասին նույն Հովհ. Ղրիմեցին պատմում է, թե ինչպես Հաղպատի առաջնորդ Աբրահամ Թիքերտաղցին և ոմն բախտախնդիր Պետրոս Տիրացու, դուրս են հանում քարայրների ձեռագրերը և դրանք, ինչպես նաև վանքում գրտնրվող վերոհիշյալ ձեռագրերը, կարճ ժամանակում անհոգաբար շռայլում են, վատնում, ցրում, իսկ նրանց հին, մաշված, թերթահան, կազմահան օրինակները հրկիզում: «Ժողովեալ առհասարակ և դիզեալ հանդէպ զանգալատան դրան՝ իբր տասն կամ երկուտասն ոտնաչափ բարձրութեամբ,—պատմում է նույն հեղինակը,—հուր էարկ և այրեաց իբրև անպիտան»¹⁷:

Այդ, եղել են նաև այսպիսի հոգևորականներ: Եվ դրանց հետո էր միայն, որ քարայրներում դեռևս մնացած ձեռագրերի բախտով սկսեցին հետաքրքրվել Հովսեփ արք. Արղությանը, Սարգիս արք. Զալալյանը, Աղեքսանդր Երիցյանը, Գրուտ բախանա Աղանյանը և ուրիշներ՝ հասնելով մասնակի արդյունքի:

Հաղպատ-Սանահինի ձեռագրերի ոչնչացման հիմնական պատճառը, սակայն, եղել են սելջուկյան, մոնղոլական, պարսկական, կովկասյան լեռնցիների և ուրիշ առպատակողների քարբարոսությունները: Նրանք կա՛մ հրկիզում և ոչնչացնում էին այդ արժեքները, կա՛մ գերեվարում, որպեսզի հետո ծանր գնով վաճառեին հայերին:

Նման արշավանքներից մեկի մասին Սարգիս վարդապետը գրում է. «Տարշախան անդ Մահմատայ արքային պարսից ի վրաստան ի գերել նորա զՏիֆլիս՝ ոչ միայն գրությունք և մատենանք յիշատակարանաց վանաց, այլև բովանդակ անօթք և կայք նորա ի քաղաքի անդ գողով՝ համագամայն յափշտակեալ կորան»¹⁸:

Ըստ երևույթին այդ հարստությունները նախապես փոխադրված են եղել Թիֆլիս՝ պահպանության: Երևի հենց այդ ժամանակ, գուցե և ձեռագրերի հետ Հաղպատից Թիֆլիս է տեղափոխվել նաև Սալաթ-Նովան և մի քանի օր հետո Թիֆլիսի ավերման ժամանակ նահատակվել:

Կորած ձեռագրերից է Հաղպատի վանքի ավանդամատյանը կամ «Քոթուկը»: Այն ստեղծված է եղել վաղ ժամանակներում, և նրա մեջ արձանագրված են եղել արքայական ու անհատական բոլոր նվիրատվությունները, համապատասխան իրադարձությունները, դեպքերը: Վկայված է, որ այն

1795 թվականին, Աղա Մահմեդ խանի նշված արշավանքի ժամանակ, «կորնչի և անհետ լինի ընդ այլոց կայից մեծաստանիս... Բանակություն նորա, ըստ պատմելոց ականատեսից, ի չափ մեծությամբ Աստուածաշունչ մատենի. տուփ նորա... շղթայագործ արծաթի պահպանակօք, յորում կային արձանագրեալ անուանք և ընծայք և պատճենք հրովարտական և ձեռնադրութեանց բազում թագաւորաց և իշխանաց Հայոց և Վրաց, և այլ բազմազան իրք և բանք պիտանիք...»¹⁹:

Ասենք, որ նման մատյան չունենք առհասարակ. եղածը Սանահինի «Քոթուկն» է, որը շատ աղքատիկ ու անշուք է այս կորածի համեմատությամբ:

Վրաց Վախուշտի արքայազնի վերոհիշյալ աշխատության 1904 թվականի հրատարակության մեջ, քարայրներում պահվող ձեռագրերի մասին խոսք եղած տեղում, տրված է հրատարակողի հետևյալ ծանոթությունը. «Վախուշտիի հաղորդումը (ձեռագրերի մասին) ճշմարտվեց. այդ քարայրներում գտնված մի քանի քարացած ձեռագրեր հանձնրված են գիտությունների ակադեմիային. իսկ «Իվերիա»-ի անցյալ տարվա դեկտեմբեր ամսվա համարում տպված հաղորդման համաձայն նորից գտնված են շատ ձեռագրեր»:

Մեր Մատենադարանում այժմ կան մի քանի մեծարժեք ձեռագրեր՝ հանված այդ այրերից: Դրանցից արդեն հիշեցինք Սանահինի հոչակավոր «Քոթուկը»: Այդպիսիներից են նաև ամբողջապես քարացած ձեռագիրը և ուրիշներ:

Վերջերս Մատենադարանից հատուկ մի արշավախումբ մեկնեց և այդ քարայրներում («Աչառաց այր», «Զառնի այր», «Պառնի այր», «Ծակ այր»), հայտնաբերեց 9—15-րդ դարերին պատկանող խիստ քայքայված բազմաթիվ ձեռագրերի բեկորներ, կազմի տախտակների և կաշիների մնացորդներ, որոնք տեղափոխվեցին Մատենադարան²⁰:

Հաղպատ-Սանահինյան մատենադարանները, այդուամենայնիվ, իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 1930-ական թվականները: 1931-ին այդտեղից Մատենադարան են տեղափոխվում հազարամյա գույտնության վերջին փաստական վկաները, ընդամենը 45 ձեռագիր (12-ը՝ Հաղպատից, 33-ը՝ Սանահինից): Դրանցից հետո նրանք, որպես մատենադարաններ, ավարտում են իրենց պատմական պանծալի դերը: Պետք է ասել, սակայն, որ նրանք հիմա էլ որոշ առումով

¹⁹ Անդ, էջ 128:

¹⁷ Հովհ. Ղրիմեցի, Նշված աշխ., էջ 122—123:

¹⁸ Հովհ. Ղրիմեցի, Նշված աշխ., էջ 45—46:

²⁰ Բանբեր Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ 535—538 (Ս. Բուսնջյանի հաղորդումը):

դեռ չեն «հանձնվել»: Խոսքը քարայր-պահոցների մասին է, որոնց խորհրդավոր խորշերում այսօր էլ շատ մասունքներ, ով գիտե, գուցե և բազմաթիվ ամբողջական ձեռագրեր կան:

Հաղպատ-Սանահինի ձեռագրական ֆոնդերը, կազմված լինելով հին ձեռագրերից, իրենց մեջ ունեցել են նաև խիստ հազվադեպ ունիկումներ, որոնցից է, օրինակ, «Թարգմանչագիր» կոչված սաղմոսարանը, որի ծնունդը կապվում է Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և նրանց աշակերտների հետ: Այդ ձեռագրի հայտնաբերողը եղել է Հովհաննես Սարկավագը: Նշված ձեռագրի հըռչակը ժամանակին այնքան մեծ է եղել, որ Հովհաննես Գառնեցին ոտքով մեկնել է այնտեղ և ընդօրինակելով՝ տարել Գառնի: Այդ ձեռագրից նաև շատ ուրիշներն են օգտվել: Մեծ հռչակ է ունեցել Սանահինի «Ճաշոց»-ը: Սրվեստի բացառիկ նմուշ է 1211 թվականին ստեղծված Հակոբ Գրչի և Մարգարե Նկարչի Ավետարանը: Այստեղ է, որ խորանների սրբազան վերամասերում տեղ են գտել իշխանական ծագում ունեցող մի աղջիկ և մի տղա՝ ձեռքին մեծ ձուկ: Դիմացից, ավետարանական համաբարբառների միջից, լսվում է աշխարհիկ մի առօրյա ձայն՝ հանձնելով՝ ասես մինչև մեր ականջը. «Ծերանի՛կ, քանի գաս՝ ձուկն բեր»:

Ըստ երևույթին Ծերանիկը կամ Ծերենիկը ոչ այլ ոք է, քան Սանահինի այն մեծահարուստ Ծարենիկի հաջորդը, որի մասին 1152 թվականի արձանագրությունն ասում է. «...տուաք գուրք Սարգսի տանն՝ Սարգսի՝ Ծերենկական որդուն»²¹: Եթե այո, ապա նշված ձեռագրում առկա են իրական դիմապատկերներ:

Հետաքրքիր կլինեն իմանալ, թե որն է եղել տեղում ստեղծված առաջին ձեռագիրը: Բարեբախտաբար ունենք համապատասխան վկայություն: Սանահինի «Քոթոկում» արտագրված է նրա հիշատակարանը. «Ես անարժան... գրիչս Սիմեան... ՆԻԱ (թուականին) ի նորաշեն վանքս, որ կոչեցեալ Սանահին, հրամանա հար իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիցս շինութեան ամբ Զ...»²²: Այստեղից էլ՝ վանքի շինության թվականը 972—6—966 կամ 967, նայած, թե տոմարական ճշգրտված հաշիվները ի՞նչ ցույց կտան: Ինքը՝ ձեռագիրը գրված է եղել 972 թվականին, Սանահինի վանքի կառուցման 6-րդ տարում: Կորած է նաև այս ձեռագիրը:

Վերևում ակնարկ արվեց հայ կնոջ դերի մասին՝ Սանահին և Հաղպատ մենաստանների հիմնադրման և վանքերի կառուցման առնչությամբ: Դա լինելով հայ իրականության բնութագրական կողմերից մեկը՝ յուրովի արձագանք գտավ Լուսիա ձորերում և աարավանդակներում: Խոսքովանուշի օրինակով այդ կողմերում, ազնիվ նպատակներից մղված, նորանոր տիկիներ և օրիորդներ երևացին, նրանցից մեկը (Վանենի) մի ամուր կամուրջ կապեց Հաղպատ տանող ճանապարհի գետանցի վրա, մյուսը (Մարիամ) հիմնեց Հաղպատի Կյուրիկյան արքայատոհմի տապանատունը, երրորդը կառուցեց ս. Աստվածածնի եկեղեցին, որը հաճախ նրա անունով կոչվում է Խաթունաղեն, մի ուրիշը «ոսկեմած» ձեռագիր ընծայեց վանականներին, և յուրաքանչյուրն իր ուժի սահմաններում նպաստեց ընդհանուր գործին:

*
* *

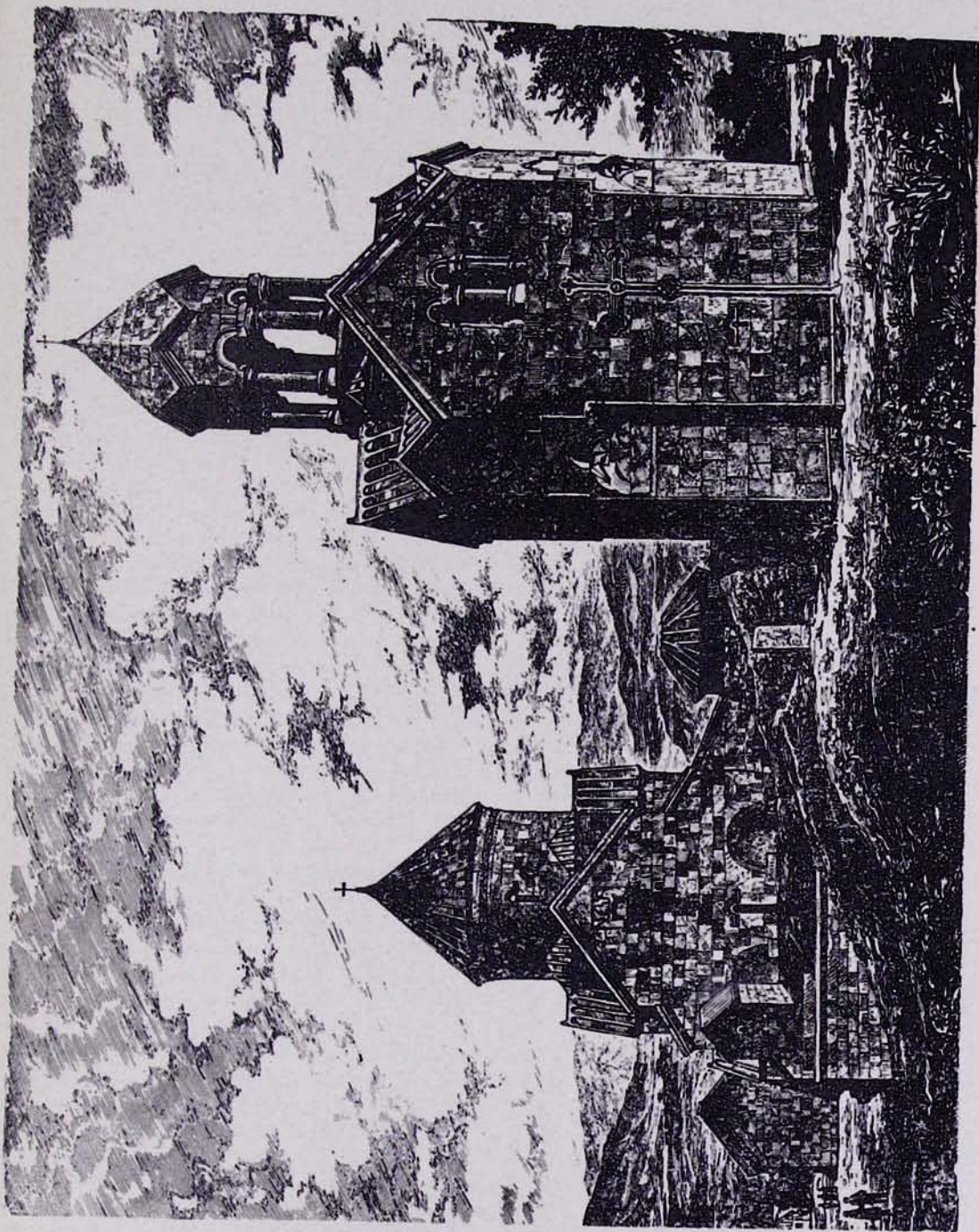
Հաղպատ-սանահինյան մենաստանները, նվիրված լինելով գրչության, դպրության, լուսավորության, գիտության նպատակներին, միաժամանակ հանդիսանում էին քաղաքական կյանքի հետ կապված կենտրոններ: Չմոռանալ, որ դրանք հիմնադրված և հարստացված էին թագավորական ընտանիքների կողմից: Այդտեղ էին հաճախ թաղվում երկրի կյանքում մեծ դեր խաղացած գործիչները՝ ավելի քան պատկառելի դարձնելով սրբավայրերի հեղինակությունը: Ըստ երևույթին, այդտեղ են պահվել նաև թագավորական հին ու նոր զանազան ձեռագրեր, հրովարտական և թղթեր: Այդ մասին է հուշում մեր Մատենադարանի № 7777 ձեռագիրը, վկայելով, թե Հովհաննես Սարկավագը վերոհիշյալ թարգմանչագիր սաղմոսարանը գտավ «ի յարկել սուրբ վարդապետացն և թագաւորացն»: Հայ գորավարները, ռազմի դաշտ մեկնելուց առաջ, հաճախ, այստեղ էին գալիս երդվելու, աղոթելու և օրհնություն ստանալու:

Հովհաննես Թումանյանը նման արարողություններ է նկատի ունեցել՝ «Անուշի» առաջին տարբերակում՝ գրելով.

Այս ձորերումն էր, որ Բագրատունին
Բախտի հետ խաղաց յուր խաղը վերջին.
Սեզ Տուտեղդին, Օհան Օձնեցին
Հայրենյաց պաշտպան սուսերն օրհնեցին:

²¹ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 99—100:

²² Ձեռ. № 3081, թերթ 18բ:

ՀԱՂԲԱՏԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ԵՎ ՇԱՆԳԱՍՏՈՒՆԸ (XI—XIII դդ.)

(Նկարիչ՝ Գր. Ավագյան)

Հաղպատ-Սանահինի մենաստանների հայրենասիրական աշխատանքների մեջ առանձին տեղ էր գրավում դավանանքի անխտոր ընթացքի պահպանությունը: Ինչպես երևում է, այստեղ էր տեսական այն անխախտելի ամրոցը, որին բախվում էին հունամոլ գործիչները և Բյուզանդիոնի գործակալները Անիի անկման նախօրյակին: Դրա փայլուն վկայությունն է քաղաքական առումով կապակածելի Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին՝ Դիոսկորոս կաթողիկոսով փոխարինելու միջոցառումը. իսկ վերջինս Սանահինեցի էր: Ըստ երևույթին, դեպքերն այլ ընթացք կրատանային, եթե Գետադարձի կողմնակիցները նորից չհեռացնեին Դիոսկորոս Սանահինեցուն և տեղը չբազմեցնեին Պետրոս Գետադարձին: Շատ չանցավ այդ օրից, երբ վերջինս հույներին հանձնեց քաղաքի մուտքերի բանալիները: Դիոսկորոսի առողջ և անդավաճան վարքն էր պատճառը, որ իր միջավայրում նա մինչև վերջ հորջորջվեց կաթողիկոս:

Անեցիներն էլ, որ մի օր, նրա դեմքի կաթողիկոսական քողո պատռելով, գահընկեց էին արել նրան, ըստ երևույթին, շուտով զղջացին: Պահպանված մի գրույցի համաձայն, Անիի բնակիչները այդ դեպքից հետո Անիին հասած կոտորածներն ու ավերածությունների հիմքում տեսնում էին Դիոսկորոս կաթողիկոսի գահագրկումը: Ուստի նրանք մարդ ուղարկեցին Սանահին՝ նրա գերեզմանից մասունքներ գողանալու և Անի տանելու, որպեսզի անեցիները զղջալով աղերսեին ու հալցեին նրա օգնությունը, «զի թերևս թողություն արասցե քաղաքիս»: Սանահինի առաջնորդը, իմանալով այդ մասին, արգելեց ճշխարհըր տեղափոխելը՝ ասելով. թող «ծողովք բազմութեան բնակչացն Անույ այսո գայցեն, և մեք ընդ նորա պաղատեցուք՝ խնդրել զթողութիւն»²³:

Զրույցը՝ զրույց, բայց այս զրույցի հիմքում ընկած է Դիոսկորոսի քաղաքական հալացքների պաշտպանության գաղափարը:

Երևում է նաև, որ այս նույն միջավայրի այնքան անվանի գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսը գայթակղվել և հեռացել էր հաղպատ-սանահինեցիներից՝ մտնելով Պետրոս Գետադարձի կուսակիցների շարքը: Սանահինեցիները չեն մոռացել այդ և կշտամբական նամակ են ուղարկել նրան՝ Հայոց Միջագետք: Գրիգոր Մագիստրոսը, որ արդեն զղջացել էր, տեսնելով հույների խաբէությունը, նամակ է գրում, հավատացնելով, որ երբեք չպիտի մոռանա նրանց, ինչպես «Այն-

ոքիկ, որք վարեալք էին ի հաբելովմէ ուխտելն առ լԵրուսաղէմ»: Ուշ էր արդեն: Սանահինը, սակայն, կայուն էր, արդարադատ ու ճշմարիտ՝ իր լեռնային աննվաճ բարձունքների մեմա:

Կկամենայի՞նք գնահատական խոսք ասել նաև Հաղպատ-Սանահինի այն դերի մասին, որը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանում, Վրաստանում և Ադվանքում գտնվող հայ բնակավայրերի ազգային կյանքը հրկեղու և «հովվելու» բնագավառին: 18-րդ դարի մի վավերաթուղթ տալիս է մի հազվագյուտ ցանկ, որն օգնում է տեսնելու՝ հայ ժողովրդի էթնիկական լայնասփյուռ այն սահմանները, որոնց վրա իր հոգևոր իշխանության պահպանիչ թերն էր տարածել Հաղպատը: Ըստ այդ վավերաթղթի Հայաստանի, Վրաստանի և Ադվանքի թագավորները 11-րդ դարում Հաղպատի իրավունքների տակ են դնում հայաբնակ և լուսավորչական հետևյալ թեմերը (անունները մասամբ աղավաղված են). «Ալստեանցն, Տաշիրն... Լօռնի... Բագանց տաղտն... Խօրանուտակտն... Հայունույ և Ծանկունույ տախտն... Օձնու տախտն... Թիֆլիզ քաղաքն, Վեր[ի]ն Գօրի, Սամշվերդեն, Դմոնիսն և Բուղամու ձորն... Վերի Ցխելվան, Թամարշեն, զՕրիսարն, Զիխօրն, Սամծուերն և Մծովերթն... Բրինձն, Նաբաստելվն... Սուրամն, Լօգիցին, Ատենն, Դեղումն, Կախեթն, Ծաքին, Վարխըռանն, Զուրուքաթի Ծայրն, բոլոր Սուխեթայ տանն, Նախե Դուռն, Ծապալայն, Տալաերն... Ախալքալաքն, Սամցխեն, Իմօզվին (Թմոզվին), Սաջաախօն, Զապեն, Իմերթ, զԱրդանունն, Բուրքուեանն, Քօրուեանն, Սանտալեն, Թատունն, Ածողվերն... Տայօղն, Գօրականն, Զորագեղն, Կայեանն, Կայեծօնն, Աղեստաֆեն, Խօջաբազարն, Մահկանն, Գաքեն, Ծալքօրն, Ծաքեն... Գաւազենն, Բարամն... Մանասն... մինչև ի Վօդամած՝ իւրեան շրջակայ գիւղօրէիւքն» ու նրանց թեմերով²⁴:

Անշուշտ, նշված ոչ բոլոր վայրերի ամբողջ բնակչությունն է եղել հայ և դրանք ոչ բոլորն են ի սկզբանե եղել հայապատկան բնակավայրեր ու գավառներ, բայց որ այդպիսիք զգալի տեղ են գրավում նշված ցանկում, վեր է ամեն կասկածից: Ուշագրավ է նաև Ատենի կոչված թեմը, որ մինչև օրս էլ կանգուն է հայոց ճարտարապետական կոթողներից մեկը՝ կառուցված 7-րդ դարում հայ ճարտարապետ Թողոսակի գլխավորությամբ: Պահպանված հայագիր և հայաբառ հիշատակարանն ասում է. «Եւ Թողոսակ շինող սըր-

²³ Հովհ. Ղրիմեցի, Նշված աշխ., էջ 258:

²⁴ «Լումպ», 1898, Ա, էջ 260—264:

բոյ եկեղեցոյս»²⁵: Նաև այդ թեմի վրա է, որ իշխել է Հաղպատը, որպես հայ լուսավորչական թեմի:

Նման խնդիրները մեզ տանում են դեպի իր ժամանակի հայ-վրացական հարաբերությունները, որոնք միշտ էլ եղել են բարի-դրացիական:

Հայ-վրացական բարեկամական փոխհարաբերությունները՝ կապված Հաղպատ-Սանահինի հետ հնից են գալիս: Պետք է ասել, որ հենց սկզբից Հաղպատն ու Սանահինը հարգալից վերաբերմունքի են արժանանում մաս վրաց թագավորների և իշխանների կողմից: «Ոչ միայն թագաւորք Հայոց,—գրում է Հովհաննես Դրիմեցին,—այլև թագաւորք Վրաց... պատուի կալան միշտ գալս աթոռ»: Որպես օրինակ մա հիշում է «Դավիթ որդի Գեորգեայ» արքային, «Գորգի քաջն՝ հայր Թամարայ թագուհոյն», իրեն՝ «Թամար թագուհուն», և ուրիշների²⁶:

Այդ բարեկամության բազմաճյուղանի դրսևորումներից մեկն է Հովհաննես Սարկավազի և Դավիթ Վրաց թագավորի մտերմությունը: «Բարթիս Յիսուկեբա» երկի ներմուծման հեղինակը գրում է, թե Վրաց Դավիթ արքան, որ շատ էր սիրում հայերին (և կինն էլ հայ էր), գալիս է առ ոտն «հոռետոր վարդապետի ի Հաղպատ՝ Սարկավազ անուն խոստովանէր մա գլանցանս իւր, և կորացուցեալ զպատուական գոյիսն՝ ալրհներ ի նմանէ. և նստէր ընդ մա և փարէր զպարանցաւ մորա: Եւ մա ասէր. «Հուծեալ եմ և հոռետալ ի ձերութենա. ի բաց գնա յինէն, զի մի՛ աշխատ լիցիս»: Եւ թագաւորն համբուրէր և ասէր. «Անպակաս լիցի հոռու այս յինէն, հա՛յր պատուական»: Եւ (Հովհ. Սարկավազը)... գալս ասէր՝ եղեալ զձեռս ի վերայ գլխոյն. «Գտի գԴաւիթ ծառայ իմ և իւղով արթով իմով ածի գնա»... Եւ զուարճանայր արքայն, և գովէր զգեղեցկատիպ թարգմանութիւնն Հայոց»²⁷: Այդ թարգմանությունը իսկապես, հռչակավոր էր, որովհետև նկատի ուներ Հաղպատի վերոհիշյալ թարգմանչագիր Սաղմոսարանը՝ գտնված Հովհաննես Սարկավազի ձեռքով: Ուշագրավ է նաև այն պարագան, որ Վրաց Դավիթ արքան այնքան լավատեղյակ է եղել

հայոց լեզվին և դպրությանը, որ նկատել է այդ Սաղմոսարանի ընտիր թարգմանություն լինելը:

Հաղպատ-Սանահինում, դարեր հետո, եղել է մաս Վրաց Հերակլ Երկրորդ թագավորը և 1790-ական թվականներին Հաղպատում վերահաստատվել նրա՝ կովկասահայության վրա ունեցած հին իրավունքները: Հասկանալի է, որ մա այդտեղ պիտի հանդիպած լինե՞ր մա իր վաղեմի բարեկամին և պալատական երգչին՝ Սայաթ-Նովային (արդեն տեղ Ստեփանոս), որն այդ ժամանակ Հաղպատում տխուր կատակով մրմնջում էր.

Հաղպատի լուսարար Սայաթ-Նովեն իմ,
Մե կանթեղս վառելու ձեթ չունիմ...

Առհասարակ Հաղպատն ու Սանահինը հանդիսացել են արքայական մեծատաններ, և նրանց հետ ավելի շատ թագավորական առօրյա է կապված եղել, քան որևէ այլ մեծատանի հետ:

Կիլիկյան հայ թագավորներն անգամ, հեռվից հեռու, չէին մոռանում Հաղպատն ու Սանահինը: Հայտնի է, օրինակ, որ 1271 թվականին Լևոն Երրորդ թագավորը, իր օժման առիթով, Հաղպատին է նվիրում շատ ընծաներ, այդ թվում մա «ընտիր գրչագիր օրինակ մի Սաղմոսամեկնչի կամբրոնացոյ»:

Հիրավի, մեծ և հարուստ է եղել Հաղպատ և Սանահին մեծատանների առօրյան: Նրանք ապրել են հազարամյա մի փառահեղ ու փոթորկոտ կյանք, որի նշանաբանն էն հանդիսացել հետևյալ պատգամները. հայրենիք, ազգային անխտոր դավանանք, լուսավորություն, մշակույթ, ժողովուրդների բարեկամություն և խաղաղություն: Այդ հայրենապահական պատգամներով է, որ նրանք անցել են իրենց դժվարին ուղին՝ ձգված 10-րդ դարից մինչև 20-րդ դարը:

Պահպանված տոհմի ներկայացուցիչներից մեկը, դեռևս 1030-ական թվականներին մի նվիրաբերության առթիվ, Հաղպատի տեղավայրերից մեկի մասին գրել է. «ԳԱՐԾՈՒԷՐՈՅՆ Ի ՀԱՂՊԱՏ»: Հիրավի արծվաբույն, այդ թվում և՛ Հաղբաղը, և՛ Սանահինը, որոնց ճարտարապետական արագան կամարների տակ դարեր շարունակ ապրեց և հզորացավ, մաքառեց ու դիմացավ հայ ժողովրդի ազատասեր և արվեստասեր ոգին:

Մենք հպարտ ենք այդ արքայաներով: Աշխատենք միայն արժանի պահապանն ու մեկնաբանը լինել այդ լուռ կոթողների:

²⁵ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Տեղեկագիր, 1945, № 5, էջ 4:

²⁶ Հովհ. Դրիմեցի, Նշված աշխ., էջ 94:

²⁷ Բարթիս ցիտվերբայի... հին հայերեն թարգմանությունը (հայերեն և վրացերեն), Թբիլիսի, 1958, էջ 255: